

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA
(Miskolc)

Régi és új koncepciók a fordítástudományban

Bevezetés

Napjainkban a világon több ezer nyelv létezik. Ennek szükségszerű következménye a fordítás, hiszen létfontosságú, hogy a különböző nyelveket beszélő közösségekhez eljusson az információ. Tudjuk, hogy az egynél több nyelvet beszélő egyének évezredek óta fordítanak, mégis számos esetben tesszük fel a következő kérdéseket: Miért vannak a fordításnak nemcsak lelkes hívei, hanem komoly ellenzői is? Vajon lehetséges-e a fordítás? S ha igen, milyen elveket kövessen a fordító? Milyen elvárásoknak feleljen meg? Milyen szerepet vállaljon fel, illetve vállalhat fel a fordító? Jelen tanulmány ezekre a kérdésekre kísérel meg a fordítástudomány jelenlegi álláspontja szerint választ adni, egyben a konferencia tematikájához is igazodni.

1. Lehetséges-e a fordítás?

1.1. Pesszimista álláspontok

A hiedelem, a legenda szerint a többnyelvűséget, és ezzel együtt a fenyegetettséget és a megosztottságot Isten büntetésként mérte az emberiségre, amikor összezavarta a nyelvüket. Ez a bábeli torony építése közben nyelvzavart eredményezett. „Ha a pallér gerendát kért, csákányt hoztak neki, téglaragasztó szurok helyett vizet. Az építkezést abba kellett hagyni” (Kosztolányi 1928/2002: 511). A későbbiekben nagy szükség mutatkozott kétnyelvű közvetítők iránt azért, hogy – Kosztolányi szavait idézve – a sok boldogtalan halandót közelebb hozzák egymáshoz” (Kosztolányi 1928/2002: 511). A fordítók ezt a feladatot ősidők óta meg is oldják, mégis számos érv szól a fordítás lehetetlensége mellett. Az első és komoly érv az, hogy a többnyelvűség okozta korlát áthidalása Isten akaratába való beavatkozásként, tiltott tevékenységként értelmezendő. Ezt az álláspontot idézi fel pl. George Steiner *Bábel után* című, a nyelv és a fordítás kérdéskörét tudományos igénnyel feltáró munkájában. Kiemeli, hogy ha a nyelv isteni eredetű, „akkor akár közbeszéddé alakítása, akár más nyelvre való átvitele legalábbis kétes, ha nem éppenséggel bűnös dolog” Steiner 2005: 208). Vagyis tilos a szöveg értelmezése, a benne lévő rejtett értelem kiválasztása, mivel értékfogyatkozást eredményez. Fordítani sem szabad azért, mert a fordítás egyre távolabb visz az eredetitől, ugyanakkor istenkáromlással is egyenlő (Steiner 2005: 208-209).

A vallásos nézeteket felváltó, a 15. században megjelenő, világi alapokon álló nézetek az eltérő szemantikai rendszerek közötti szimmetria hiányára, s ennek alapján a nyelvek tökéletes átláthatatlanságára hivatkoztak. A fordítás azonban nemcsak nyelvi, hanem kulturális tevékenység is (Joó 2005; Simigné 2006; Tellinger 2003). A nyelvi relativizmus elmélete, amelynek alap gondolata a 19. században született meg, a gondolkodással szemben a nyelv elsődlegességét hirdeti, és úgy tűnik, hogy a különböző nyelvközösségek eltérő kulturális szokásaira hivatkozva szintén azt az álláspontot támasztja alá, hogy a fordítás lehetetlen. (Humboldt in Snell-Hornby 1988/1999 : 40-41). Pesszimista nézetekhez vezet az is, ha a fordítással kapcsolatban a veszteségeket, az eredeti eltorzításából származó romboló hatást hangsúlyozzuk, amelynek értelmében a fordítás soha nem lesz az eredeti mű hű másolata. A szakirodalomban gyakran

hivatkoznak a következő analógiára: Mint ahogy egy márványszobor hű másolatát sem lehet elkészíteni sem kőből, sem fából, bronzból vagy vasból, ugyanúgy a fordítás sem lesz soha az eredeti szöveg hű másolata. Ugyanez jellemző a fordító tevékenységére is. A fordítás első perctől fogva sikertelenségre van ítélve. Ugyanakkor ebben a pesszimizmust árasztó helyzetben, a fordítókra eleve kiszabott kudarcban némi méltóság és felbecsülhetetlenül nagy érték is rejlik (Winter és Venuti in: Arrowsmith - Shattuck, 1964: 93-95).

A fordítás „romboló” hatását emeli ki egyik korábbi munkájában L. Venuti amerikai kutató is, mondván, hogy a kultúrák találkozása mindig szemantikai veszteséggel jár, mivel a kulturális különbségeket nyelvi eszközökkel áthidalni nem lehet. Ez a szélsőséges álláspont azt emeli ki, ami fordításkor az eredetiből elvész (Venuti 1986). De ahol veszteség van, ott nyereségnek is lennie kell, és ez a paradoxon máris átvezet a másik, a fordítás lehetséges voltát hirdető állásponthez, illetve annak eldöntéséhez, szükséges-e hogy a fordítás az eredeti mű hű másolata legyen.

1.2. Optimista álláspontok a fordítással kapcsolatban

A fordításra optimizmussal tekintő kutatók közül R. Jakobson álláspontját kell kiemelnünk, aki azt hangsúlyozza, hogy „a megismerés minden tapasztalata” lefordítható, „a terminológia bármikor módosítható és bővíthető –ha hiányosnak bizonyul – jövevényszavakkal vagy túlórfordításokkal, neologizmusokkal vagy jelentésátvitelekkel, végül körülírásokkal” (csavar→ forgó szög; acél→ kemény vas; cin→híg vas; kréta →író szappan; óra→ kalapáló szív stb.) (Jakobson in Bart - Klaudy 1985: 18). A fordítás lehetséges voltát bizonyítja az a tény is, hogy a fordító a forrásnyelvi szöveg célnyelvi megfelelőjének létrehozása, kiválasztása közben „átváltási műveleteket” hajt végre, pl. betoldásokat, generalizálást vagy konkretizálást, kompenzálást, teljes átalakítást stb. alkalmaz, hogy az eredeti és a fordítás között egyenértékűséget teremtsen (Klaudy-Simigné 1996; Simigné 2006/a; Lőrincz 2007).

2. A fordításokkal szemben támasztott elvárások: egyenértékűsége, hűsége való törekvés

Bár azt már az ókorban is felismerték, hogy a szó szerinti fordítás értelmetlen szövegeket eredményez (Cicero i.e. 46; Horatius kb. i.e. 20), a szó szerintiségre való törekvés még évszázadokig szerepelt a fordítóval szemben támasztott elvárások között. A középkorban különösen a vallásos szövegek fordítóitól követelték meg, hogy szó szerint, és ne szabadon fordítsanak. A római katolikus egyház a Biblia és más, vallásos és filozófiai szövegek fordításakor is korrekt, megbízható, azaz szó szerinti fordítást várt el a fordítóktól. Eretnekségnek számított, és kivégzéssel büntették, ha a fordító nem az egyház elvárásainak megfelelően fogalmazta meg a szöveget. Ez történt például a francia Etienne Dolet esetében is, akit a Sorbonne Egyetem Teológiai Fakultása 1546-ban máglyahalálra ítelt, mivel Platón egyik dialógusába (ami arról szólt, hogy mi történik a halál után) betoldotta a *rien du tout - nothing at all* kifejezést. Istenkáromlással vádolták, mert a fordítás azt sugallta, hogy a fordító nem hisz a halhatatlanságban (Munday 2001: 22; Simigné 2003: 129-130).

A nem szó szerinti fordítást az egyház elleni támadásnak tekintették német földön is. Úgy vélekedtek, hogy ha a fordító nem törekszik szó szerinti változat megalkotására, akkor szembeszáll az egyházzal. Ilyen vád érte pl. Luther Márton is, aki Pál apostol

szavait nem fordította szó szerint. A célnyelvi szöveget az *allein* (*alone/only*) szóval egészítette ki, amelyet nyomatékosításra használt (Simigné 2003).

A 17. század jelszava az eredeti mű hű másolása volt. A fordítást utánzásnak tekintették, amelyben mindig is központi szerepet töltött be az eredetihez való hűség. De ez már nem a szavakhoz, és nem a szóhasználathoz, hanem a jelentéshez való hűséget jelentette. Évszázadok fordítással kapcsolatos gondolkodását határozta meg a 17. századból származó, a fordítást a hűtlen kedvessel azonosító metafora (*les belles infidèles* → *szép hűtlen; hűtlen kedves*), amelyet napjainkban is gyakran idéznek a szakirodalomban. (Angolul: *Like women, translations should be either beautiful or faithful.*) A francia metafora nem szó szerinti magyar fordításban így hangzik: *A fordítás olyan, mint a nő. Amelyik szép, az nem hű, amelyik hű, az nem szép.* Ez a hasonlat egyrészt azt jelképezi, hogy tökéletes fordítás nem létezik, másrészt pedig a fordításnak az eredetihez képest másodlagos, derivatív jellegét hangsúlyozza.

A szó szerinti és az értelem szerinti fordítás problematikáján túlmutató gondolatokat a 19. század elején Fridrich Schleiermacher német teológus és fordító fogalmazott meg a fordítástudomány számára. Azt tartotta fontosnak, hogy a fordítás olvasóját ugyanazok a hatások ériék, amelyek őt, mint német anyanyelvű olvasót érték volna, ha a németre lefordított művet eredetiben olvasta volna. Ez a gondolat a 20. század második felében, Eugene Nida ekvivalencia-felfogásában jelenik meg ismét (Simigné 2003: 130-132).

Az 1960-as évektől kezdve a fordítás művelői és kutatói egyaránt arra törekedtek, hogy a fordítás az eredetivel valamilyen kritériumrendszer alapján egyenértékű legyen. Az eredeti és a fordítás közötti egyenértékűsége való törekvés eredményeképpen különböző ekvivalencia-felfogások születtek. Jakobson pl. azt emelte ki, hogy mivel a különböző nyelvekben sem a lexikai kódjegyek, sem a grammatikai kategóriák között nincs teljes megfelelés, az ekvivalencia nem más, mint azonosság létrehozása a különbözőségben (Jakobson in Munday 2001: 36). J. Catford (1965), a nyelvészeti fordításelmélet megteremtője formális megfelelést és szöveg-ekvivalenciát különböztetett meg. Hangsúlyozta, hogy az ekvivalencia feltétele a szituáció releváns jegyei közötti azonosság. E. Nida (1964) dinamikus ekvivalenciát tartott fontosnak, amelynek célja a természetes hangzás és az azonos hatás kiváltása: a fordítás úgy hasson a receptor-nyelvi befogadóra, ahogy az eredeti hatott a forrásnyelvi olvasóra. V. N. Komisszarov (1973) orosz fordításkutató az eredetivel való értelmi és tartalmi azonosságot, A. Popovič cseh kutató (1976) a funkcionális vagy stilisztikai ekvivalencia fontosságát hangsúlyozta. Katherina Reiss (1977) német fordításkutató a szövegtípusok alapján szándékozott az egyenértékűséget megteremteni. A lengyel E. Tabakowska (1993) pedig az azonos gondolati kép kialakítását biztosító, kognitív ekvivalencia megteremtését tartotta kívánatosnak (Lásd bővebben: Simigné 2003).

Miközben számos kutatót foglalkoztattak az egyenértékűség kritériumai, mások elvetették az ekvivalencia gondolatát. M. Snell-Hornby például fölösleges ábrándnak, hamis illúzióknak nevezte (1988). Az ekvivalencia követelményének elvetése mellett érvelt Gideon Toury (1980) izraeli kutató is, aki az egyenértékűsége való törekvés helyett az adekvátság, a célnyelvi megfelelés és a célnyelvi elfogadhatóság hármas követelményének bevezetését javasolta (Simigné 2003).

3. Beavatkozó jellegű fordítói stratégiák

A 20. század vége felé a fordítás nyelvi közvetítésként való értelmezését felváltotta a kultúrák és az ideológiák közötti közvetítés igénye (Joó 2005; Simigné 2006/a), amelyet a világ, illetve az emberek szemléletmódjának változása idézett elő. A fordítóktól már nem csupán azt várták el, hogy az eredeti mű hű másolatát alkossák meg, hanem azt is, hogy kulturális és politikai eszméket közvetítsenek, az eredetihez képest többletet nyújtsanak, vagy pedig a már meglévő fordításokat korrigálják, újra értelmezzék és a kor igényeinek megfelelően újrafordítsák. A posztkolonialista és a feminista eszmék térhódításával egyre több beavatkozó jellegű fordítás született, amely arról tanúskodik, hogy a fordító már nem szolgál másoló, nem jelentéktelen háttérszereplő, hanem aktív ágens, aki akár ugyanolyan értéket is teremthet, mint az eredeti szerző (Simigné 2006/a; 2006/b).

3.1. Feminista fordítások

Miközben egyes fordítók és kutatók az ekvivalencia kérdéskörével foglalkoztak, mások érdeklődése a patriarchális társadalmi berendezkedés nyelvhasználatára és a hagyományos fordítói tevékenység megreformálására irányult. A feminista mozgalmak kibontakozásával egy időben fogalmazódott meg az az igény, hogy a fordító ne csak nyelvi közvetítő legyen, hanem a kulturális és politikai ágens szerepét is felvállalja. Ilyen kontextusban születtek a feminista fordítások, amelyekre az eredetibe való beavatkozás jellemző. A fordítók tudatosan változtattak az eredetin, hogy ezzel a nők negatív diszkriminációja és a nőkre vonatkozó negatív sztereotípiák ellen tiltakozzanak. Ezt tették például akkor, amikor az eredetiben szereplő kettős olvasatú szlogenek, szójátékok konnotációjának közvetítése érdekében alkalmaztak beavatkozó stratégiát. Megkísérelték a *Puns are punishment* típusú szójátékok (*A szójáték büntetés / Az ütlegelés büntetés*), vagy a *the-rapist*, (*pszichiáter, gyógyító, terapeuta, ugyanakkor Amerikában nemi erőszakot elkövető személy*), a *bore-ocracy* (*a bürokráciát az unalom konnotációjával kiegészítő kifejezés*) kettéosztott szó szerkezetek kettős jelentésének átvitelét. Ezek megfelelői a például a németben nem képesek mindkét tartalom kifejezésére. Ezért szokták a fordítók elméleti ismertetővel, bevezetéssel, lábjegyzetekkel, magyarázatokkal kiegészíteni a célnyelvi szöveget. Gyakran idézi a szakirodalom a nőneműsítésre való törekvésnek azt az esetét is, amikor franciáról angolra történő fordításkor a quebeci lakosokra utaló hímnemű, többes számú melléknevet a fordító nőnemű végződéssel látta el, sőt, kötőjelekkel és egy néma 'e'-vel is kiegészítette (Québécois-e-s) annak érdekében, hogy hangsúlyozza: az adott földrajzi területen nemcsak férfiak, hanem nők is laknak. Már létező fordítások átírása, felülvizsgálata során azt is megfigyelhetjük, hogy a *he, him, his* névmásokat a többes számú *they, them, their* alakokkal helyettesítik. Angol irodalmi szövegek magyarra fordításakor a hímnemű és a nőnemű személyes névmásokat gyakran konkretizálják a fordítók a szereplő nemére utaló, pozitív, vagy akár negatív konnotációt kifejező főnevekkel (*she*→*a lány, az asszony, a leányzó, a nőszemély, fehérnő stb.*). Ennek során a nőekkel kapcsolatos sztereotípiákat erősítik meg.

A patriarchális nyelvhasználat elleni tiltakozás kifejezésének egyik módja lehet az, hogy az eredetiben szereplő, maskulin referenciával rendelkező főnevek, pl. a *man*, és a *son* helyett a nem-semleges *person, adult, human being*, vagy a *child* alakok jelennek meg a fordításban. Hasonló céllal fogalmazódott meg az abortusszal kapcsolatos felelősségvállalásra vonatkozó, fordítás eredményeképpen létrejött mondat is: *The guilty*

one must be punished, whether she is a man or a woman, amelyben a nőnemű személyes névmás teremt a nemekre, illetve a női nemre utaló többletet.

3.2. Hatalmi viszonyok, posztkolonialista eszmék közvetítése

A 20. század második felében a fordítástudomány fejlődése a nyugati társadalmak fejlődésével párhuzamosan haladt, így a társadalmi változásokat tükrözte. Azzal egy időben, hogy a fordítást kulturális és politikai szempontból kezdték el szemlélni, egyre inkább bebizonyosodott, hogy a lefordított szövegek erőviszonyokat tükröznek, amelyek egy tágabb kulturális kontextuson belül létező hatalmi struktúrákat képeznek le.

Szükségessé vált a multikulturalizmus elveinek és a fordító feladatainak felülvizsgálata, hiszen a fordítók többségét már nem a kulturális ismeretek közvetítése és a célnyelvi olvasók kultúrával kapcsolatos háttérismereteinek biztosítása foglalkoztatta, hanem annak kifejezése, hogy milyen ellentétek feszülhetnek két kultúra között. Egyre inkább fontos lett annak kiderítése, hogyan jönnek létre az ismeretek az egyik kultúrában, és miként lehet azokat a hatalmi viszonyoknak megfelelően újraértelmezve továbbítani és a célnyelvi kultúrába áthelyezni, hogyan lehet mesterségesen létrehozni olyan kontextust, amelyet egy másik kultúra befogad. Mindez azt bizonyítja, hogy a fordító feladatai megváltoztak, lehetőségei kitágultak. A fordító tekintéllyel és hatalommal felruházott személy lett, aki manipulálhatja a kultúrát, a politikát, az irodalmat és azt, hogy a célnyelvi kultúra hogyan fogadja be a fordítást. Manipulálhatja a szöveget úgy, hogy az saját, kulturálisan és politikai hegemoniára vonatkozó nézeteit, vagy a domináns politikai erők által elvárt nézeteket tükrözze. Használhat különböző stilisztikai változatokat, és úgy kódolhatja át a szöveget, hogy az egyik Ego-t, például a domináns kultúra képviselőjét választékos szókinccsel ruházza fel. Ezzel ideális képet fest róla, és a másik fölé helyezi. De szókinccse alapján negatív képet is kialakíthat más szereplőkről, akik a domináns kultúra elvárásainak megfelelően az alacsonyabb rendű kultúrát képviselik. A hatalommal rendelkező és az alávetett kultúrák közötti közvetítést jól szemlélteti India példája. Az uralkodó hatalom csak azoknak a műveknek a lefordítását tette lehetővé, amelyek beleillettek az Indiáról kialakítandó képbe, amelyek az elnyomott nép egyszerűségét, gyermeket és primitív ártatlanságát sugallták. Amennyiben a fordítás eredményeképpen létrejött diskurzusok az utóbbi attribútumokat erősítették meg, azt is sugallták, hogy Indiának ahhoz, hogy felnőjön, szüksége van a gyarmattartók segítségére (Simigné 2006: 11). Vagyis manipulációval a fordítások megteremthetik azokat a sztereotípiákat, amelyekkel a hatalom és az elnyomás fenntartható.

Összegzés

Bár a szó szerinti és az értelem szerinti fordítás gondolata napjainkban is gyakran felmerül, a nyelvek közötti közvetítést politikai küldetésnek, szerepvállalásnak tekintő fordítók és kutatók azonban nemcsak a szó szerintiségre, a hűségre, hanem az egyenértékűségre való törekvést is elvetik. Azt az álláspontot képviselik, hogy a fordítás – mint a hatalomhoz való hozzáférésnek, a hatalom fenntartásának, illetve a hatalom gyakorlásából való kirekesztés elleni tiltakozásnak az eszköze – számos esetben megköveteli az eredetibe való beavatkozást, és hogy a fordítónak mint kulturális és politikai ágensnek jogában áll élni ezzel a lehetőséggel.

Irodalom

Arrowsmith, W. és Shattuck, R. 1964. *The Craft and Context of Translation*. New York.

Jakobson, R. 1958. Fordítás és nyelvészet. In: Bart I. – Klaudy K. (szerk.) 1985. *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Budapest: tankönyvkiadó. 15-21.

Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.

Joó Etelka 2005. Fordítás vagy kulturális transzfer? In: „*Mindent fordítunk és mindenki fordít*”. *Értékek teremtése és közvetítése a nyelvben*. (Szerk.: Dobos et al. Bicske: SZAK Kiadó. 47-52.

Klaudy K.-Simigné Fenyő S. 1996. *A fordítás lexikája és grammatikája. 2. Angol-magyar fordítástechnika*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Eger: Líceum Kiadó.

Kosztolányi Dezső 1928/2002. *Nyelv és lélek*. Budapest: Osiris Kiadó.

Munday, J. 2001. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London and New York: Routledge.

Simigné Fenyő Sarolta 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolc: ME BTK.

Simigné Fenyő Sarolta 2006/a. *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc: STÚDIUM.

Simigné Fenyő Sarolta 2006/b. Paradigmaváltás a fordításban. In: *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények – Interdiszciplináris tanulmányok*. Miskolc: Miskolci Egyetem. pp.5-14.

Snell-Hornby, M. 1988/1995. *Translation Studies – An integrated approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Steiner, George 2005. *Bábel után. Nyelv és fordítás*. Budapest: Corvina.

Tellingier, D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány*. V/2. 58-70.

Venuti, L. 1986. The Translator's Invisibility. *Criticism* 28 (2) 179-212.